

مقایسه و تحلیل آرایه‌های کاشیکاری بناهای مذهبی و مسکونی تهران در دوره قاجار؛ نمونه موردی: مسجد سپهسالار، مسجد امام تهران، عمارت مسعودیه، خانه مقدم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۸

کد مقاله: ۱۹۹۳۹

ساهره مهربابیان^{۱*}، ریحانه مطلب زاده^۲

چکیده

کاشی کاری یکی از اجزای مهم معماری ایران در جهت ارتقای کیفیت و خلق زیبایی بناها از دیر باز مورد استفاده قرار می گرفته است که در دوره قاجار به دلیل ورود تکنولوژی، فن عکاسی، کارت پستال ها و تمبر ها از غرب، متحول شد و در همین راستا، استفاده از این هنر در آن دوره افزون بر بناهای مذهبی، در بناهای مسکونی اعیانی، کاخ ها، دروازه ها به حد اعلای خود رسید. در این میان، به دلیل اینکه شهر تهران به عنوان پایتخت انتخاب شد، استفاده از این هنر و آرایه های آن در تهران بیشتر نمایان شد. این مقاله با هدف شناسایی و مقایسه آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی و مسکونی دوره قاجار و در نهایت چگونگی احیا و ارتقای آن در دوره معاصر انجام پذیرفت. تحقیق مورد نظر از نوع توصیفی-تحلیلی می باشد و جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و میدانی انجام شد که جامعه آماری آن شامل سپه سالار، مسجد امام، عمارت مسعودیه و خانه مقدم در تهران بود. نتایج به دست آمده نشان داد که وجه اشتراک آرایه های کاشی کاری دو بنای مذهبی شامل نقوش هندسی، نقوش گیاهی (پیچک های اسلیمی و گل های ختایی)، طرح گلدان و خطوط تزئینی بود در حالی که کاشی کاری بناهای مسکونی علاوه بر این آرایه ها، نقوش انسانی، مناظر معماری و نقوش حیوانی را نیز دارا بوده است.

واژگان کلیدی: کاشیکاری، بناهای مذهبی، بناهای مسکونی، دوره قاجار

۱- استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد رامسر، دانشگاه آزاد اسلامی، رامسر، ایران (نویسنده مسئول)
sm.4075@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد رامسر، دانشگاه آزاد اسلامی، رامسر، ایران

۱- مقدمه

یکی از عوامل مهم در زیبایی آثار معماری ایران در بسیاری از دوره های تاریخی، تزیینات و نقوش آنها می باشد. انواع مصالح تزئین در معماری ایران معمولاً بدون کاربرد و صرفاً برای خلق زیبایی ایجاد نمی شدند و هنرهای کاربردی همیشه همراه با زیبایی خاصی بودند. هنرمندان در آن زمان هر ماده اولیه بی ارزشی را با هنرهای خودشان به یک محصول گران بها تبدیل می کردند. در هنر ایرانیان، فقط کاربردی بودن آن ملاک قرار نمی گرفت بلکه زیبا بودن آن نیز بسیار مهم بود. این ویژگی ها در قالب آجرکاری، گچ بری، کاشی کاری و ... دیده می شود. (ورمقانی، ۱۳۹۷) از بین چهار عنصر عمده برای تزیین در معماری (سنگ، آجر، گچ، کاشی)، کاشی بیشتر خاص ایران است. (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۶) هنر کاشی کاری به دنبال تکامل شیوه سفالگری به وجود آمد و مانند سایر هنرها در اثر گذر زمان دچار تغییرات شایان توجهی شد. (رضایی انور، ۱۳۹۹) اساساً کاشی شامل قطعات سفالین است و به طرز خاص شکل داده و سوار می شود تا با ایجاد برخی اشکال برای محل های خاص مناسب باشد. به عبارت دیگر کاشی نوعی تزیین گرانتر از گچ بری است که به طرح ها برجستگی بیشتری می دهد و به خصوص بین انواع طرح ها تضادی بیشتر ایجاد می کند. انواع سبک کاشی کاری در دوره های مختلف معماری ایران عبارتند از: کاشی معرق، زرین فام، مینایی، مقرنس، معلقی و هفت رنگ می باشد. (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۶)

دوره قاجار را می توان دوره تغییرات و تحولات جدید در هنر و معماری دانست. لذا رابطه فزاینده و مرادفات مختلف با غرب، باعث ایجاد تغییر و تحولاتی در هنر و معماری به ویژه تزیینات بناها در دوره قاجار شد. هنر تزیینات ساختمانی، در دوره قاجار نوعی بیان متفاوت به خود گرفته است؛ چرا که از یک طرف در خلق آثار هنری و تزیینات، نگاهی به مجموعه ای غنی گذشته و تاریخی ایرانی- اسلامی دارد و از طرف دیگر، تحول جدید ارتباط با دنیای مدرن و عصر حاضر که پیوندها و ارتباط های سهل تری را ایجاد کرده، به ویژه ارتباط با غرب و فرهنگ آن، باعث بروز پدیده های تازه در این هنر شد. (نکویی مهر، ۱۴۰۱) از این رو، از میان انواع کاشی کاری، کاشی هفت رنگ در این دوره به تبع سرعت تولید، تنوع طرح و صرفه اقتصادی بیشتر مورد استفاده قرار گرفت. (زمرشیدی، ۱۳۹۱) این هنر در دوره قاجار در ادامه حفظ جنبه زیبایی شناسانه از نظر طرح دارای تنوع بیشتری نسبت به ادوار گذشته هست. در آن دوره به تبع اینکه تهران، پایتخت ایران بود، به معماری و تزیینات این شهر توجه قابل ملاحظه ای شد. (رضایی انور، ۱۳۹۹) کاشی کاری در ایران از مهمترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می رود که در تزیینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می کند و همچنین پوشش بناهای تاریخی با تزیینات کاشی کاری به علت مقاومت فیزیکی در برابر عوامل جوی، در دوران گذشته مورد توجه بوده است. (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۶) همچنین خانه های تاریخی بخش عمده ای از بافت های شهرها و نشانگر هویت آن جامعه می باشد به خصوص در دوره قاجار که مبحث خانه نقش تأثیرگذار در معماری ایران دارد. (شاطری وایقان و همکاران، ۱۳۹۸)

پژوهش های انجام شده در زمینه کاشی کاری؛ به صورت کلی بوده و یا مطالعات موردی کمی صورت گرفته که باعث کمبود اطلاعات دقیق در این زمینه می باشد. با توجه به مطالب گفته شده، در این پژوهش جهت ارتقا و احیای این هنر و صنعت در اماکن عمومی و خدماتی در شهر تهران، به مقایسه و بررسی آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی و مسکونی تهران پرداخته می شود و به جهت جلوگیری از کلی گویی و ابهام، مسجد سپهسالار، مسجد امام، عمارت مسعودیه و عمارت مقدم به عنوان نمونه موردی انتخاب گردیدند.

۲- اهداف تحقیق

- شناسایی آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی و مسکونی دوره قاجار.
- مقایسه و تحلیل آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی و مسکونی دوره قاجار.
- احیا و ارتقای تکنیک کاشی کاری دوره قاجار در بناهای عمومی و خدماتی معاصر شهر تهران.

۳- سؤالات تحقیق

- تزیینات کاشی کاری بناهای مذهبی و مسکونی دوره قاجار شامل چه آرایه هایی می باشد؟
- تفاوت ها و شباهت های میان آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی و مسکونی دوره قاجار چه می باشد؟
- چگونه می توان تکنیک کاشی کاری تهرانی دوره قاجار را احیا و ارتقاء بخشید که بتوان از آن در بناهای خدماتی و عمومی معاصر شهر تهران بهره برد؟

۴- فرضیات تحقیق

در این پژوهش فرض بر این است که آرایه های کاشی کاری در بناهای مذهبی شامل نقوش هندسی، گیاهی و خطوط تزیینی می باشد و آرایه های بناهای مسکونی شامل نقوش انسانی، حیوانی، هندسی و گیاهی است شباهت آرایه های کاشی کاری این

بناها در نقوش هندسی و گیاهی است بنابراین می توان از این وجه تشابهات در بناهای عمومی و خدماتی معاصر شهر تهران، بهره جست.

۵- روش تحقیق

پژوهش مورد مطالعه به لحاظ روش تحقیق، از نوع توصیفی- تحلیلی می باشد و به منظور بررسی و واکاوی، آرایه های کاشی کاری عمارت مسعودیه، عمارت مقدم، مسجد سپهسالار و مسجد شاه در تهران را به عنوان جامعه آماری این مقاله، برگزیده است همچنین جهت جمع آوری اطلاعات از دو روش کتابخانه ای و میدانی استفاده گردیده است.

۶- پیشینه تحقیق

در زمینه کاشی کاری دوره قاجار، پژوهش هایی چند، صورت گرفته است و آنچه می توان به اختصار برای پیشینه این تحقیق بیان کرد، از این قرار است: در پژوهش هایی که به گونه ای کلی مطالعاتی صورت گرفته؛ زمرشیدی (۱۳۹۱) در مقاله ای با عنوان "سیر تحول کاشی کاری در آثار معماری دوره صفویه تا امروز" این هدف را دنبال می کند که شاخصه های کاشی کاری و اصطلاحات و جزئیات اجرایی آن را در دوره صفویه تا به امروز مورد بررسی قرار دهد و این سوالات را بیان کرده: ۱- چه تحولاتی از هنر کاشی کاری در دوره صفویه به وجود آمده است؟ شیوه های کاربردی کاشی کاری از دوره صفویه تا امروز چگونه بوده است؟ و نتایج به دست آمده از این پژوهش بدین قرار بوده است که کاشی کاری، یکی از مهم ترین عناصر تزئینی و بخش جدایی ناپذیر معماری اسلامی ایران به حساب می آید و استفاده از هنرهای متعدد کاشی کاری، جلوه و زیبایی خدایی را برای مساجد، هزار برابر می کند و همچنین نقوش گوناگون در کاشی کاری نه تنها جذب کننده قلوب مسلمین شده، بلکه دل های هنرمندان و هنر شناسان و معماران بزرگ عالم و غیر مسلمان را نیز تسخیر کرده است. (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

مؤمنی لند و همکارانش (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان "نگاهی بر عناصر نمادین کاشی نگاره های قاجار کرمان"، این اهداف را دنبال می کند: ۱- دستیابی به دیدی وسیع تر در تحلیل نقوش کاشی کاری دوره قاجار و ریشه یابی مضامین و مفاهیم نمادین در آن. ۲- معرفی عناصر نمادین در کاشی نگاره ها بر اساس نقش اصلی و نیز مدارک تاریخی درباره این نقوش. و سؤال پژوهششان را اینگونه مطرح کرده اند که: آیا نقوش در کاشی کاری ها صرفاً تزئین یا تقلید است و یا در پس چهره زیبای آن، مفاهیم و فرهنگ منحصر به فردی نهفته است؟ و نتیجه حاصله از این پژوهش، به این قرار بوده است که: با وجود تقلید و دوری از اصالت، هنر این دوران در نهایت به هویتی مستقل دست یافته است که به جرأت می توان آن را سبک قاجاری نامید و با وجود اینکه بسیاری از نقوش در بسیاری از ابنیه ها تکرار شده اند، اما این موضوع از ارزش مفاهیم نمادها کم نمی کند بلکه جهان بینی مردمان در آن روزگار را بیان می کند. (مؤمنی لند و همکاران، ۱۳۹۶)

شاطری وایقان و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله ای با عنوان: (ساختار معماری خانه های تاریخی ایران؛ دوره قاجار) با هدف بهره گیری از سیر تحول و ویژگی های اعم از فرهنگی- اجتماعی، اقتصادی- گردشگری، ادیان دینی- مذهبی، هنری- معماری، زیبایی شناختی و اقلیمی بوده است و سوال های در زمینه مطرح کرده است ۱- معماری خانه های تاریخی ایران در دوره قاجار از چه عناصری تبعیت می کردند؟ ۲- ارزش خانه های تاریخی دوره قاجار چه تأثیری در معماری ایران داشته است؟ ۳- جنبه های پایدار خانه های تاریخی در عصر قاجار چه پدیده ای در روند زندگی انسان داشت؟ ۴- چه عواملی باعث تأثیرگذاری فرهنگ غرب در شیوه زندگی مردم و تأثیر پذیری آن در ساختار خانه ها گردیده بوده است؟ ۵- تزئینات چه مقدار در خانه های دوره قاجار به سمت اعیان نشینی طبقات اجتماعی در تجمعات پیشه گرفته است؟ و نتیجه حاصله از این پژوهش اینگونه بوده است که: ۱- معماری ایران در دوره قاجار تحولات زیادی به خود وا داشته، به طوری که به تدریج ظهور ایده های هنرهای غربی تأثیری بر هنر های ایرانی- اسلامی- سنتی گذاشته است و تحول تزئینی سبکی معماری از درون گرایی به برون گرایی گرایش پیدا کرده بود ۲- مبحث اقلیم در خانه های قاجاری، یکی از مهم ترین مباحث رویکردی آن دوره بوده که در درجات بعدی مسائل فرهنگی، اجتماعی، زیبایی شناسی و اقتصادی قرار می گرفته است. ۳- در خانه های قاجاری از هوشمندی سازماندهی چشمگیری در کالبد خانه استفاده شده است. ۴- از بارزترین مشخصه های معماری خانه های این دوره استفاده از تزئینات آجرکاری، کاشی کاری و گچ بری بوده است. (شاطری و همکاران، ۱۳۹۸)

در زمینه بناهای مذهبی و آموزشی؛ مومنی و همکارانش (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان (بررسی فرم و نقش گلدان در مسجد- مدرسه های قاجار در قیاس با مدارس صفوی، با تأکید بر نقوش مسجد-مدرسه سپهسالار جدید)، بررسی تغییرات ناشی از تحولات فرهنگی در نقوش گلدانی و همچنین بررسی نقوش تزئینات کاشی کاری، حجاری و گچ بری مسجد-مدرسه ها (حوزه های علمیه) از جمله اهداف بنیادین این پژوهش بوده است که سوالاتی در این راستا مطرح کرده اند که ۱- نقوش گلدانی در تزئینات مدارس دوره صفویه با مسجد-مدرسه های دوره قاجار چه تفاوتی دارند؟ ۲- تحولات و نوآوری های به وجود آمده بر نقوش گلدانی دوره قاجار، تحت تأثیر و آشنایی با فرهنگ و هنر غرب چیست؟ و نتایج حاصل شده به معرفی ویژگی های دو دوره پرداخته است که شامل: ۱- نقوش حجاری مدارس صفویه ساده و تزئینات اندکی از نقش مایه های گیاهی در آنها نقش بسته اما نقوش حجاری

مسجد- مدرسه های قاجار با ظرافت و ریزه کاری های بیشتری اجرا شده و واقع گرایی و طبیعت گرایی تحت تأثیر فرهنگ و هنر غرب در آنها به چشم خورده است. ۲- نقش گلدان کاشی کاری مسجد- مدرسه های دوره قاجار دارای تنوع و ظرافت بسیاری است به طوری که انواع طرح های متنوع و جالب گلدان ها و گل های واقع گرا به خصوص خانواده گل سرخ و زنبق در نقوش کاشی کاری به کار رفته است. ۳- تحول و نوآوری نقوش گلدانی مسجد-مدرسه سپهسالار جدید، یکی از ویژگی های این بنا است به طوری که نقش گلدان یا شبه گلدان در ترکیب با عناصری نظیر قاب بیضی شکل، نقوش هندسی، نقوش اسلیمی و گیاهی، خطوط بنایی و همچنین نقش های جدیدی همچون شمعدان، در تزئینات کاشی کاری معلق و معرق بنا به کار رفته است. (مومنی و همکاران، ۱۳۹۶)

۷- مبانی نظری

۷-۱- معماری دوره قاجار

در شکل گیری معماری قاجار عوامل متعددی دخیل اند که آنها را به دو عامل داخلی و خارجی تقسیم می شود: عوامل داخلی: منظور عواملی است که برگرفته از معماری سنتی ایران به خصوص دوران صفویه است. این اثر پذیری را می توان در خانه های مسکونی، ابنیه های مذهبی و همچنین بنای قهوه خانه ها، یخچالها و غیره مشاهده کرد. عوامل خارجی: عمده ترین عوامل شکل دهنده ی معماری قاجار را عوامل خارجی تشکیل می دهند که کشور تحت تأثیر کشورهای غربی و روسیه بود. تعدادی از عواملی که باعث رواج معماری غرب در ایران شد عبارتند از: الف) آمد و شد هیأت حاکمه به اروپا، ب) تحصیل کردن معماران ایرانی در فرنگ و حضور معلمان معماری اروپایی در دارالفنون، ج) ورود کالسکه و اتومبیل در سیستم حمل و نقل شهری، د) حضور معماران روسی و ارمنی در ساخت و ساز ساختمان ها به سبک غربی. (کمالی، ۱۳۸۹)

۷-۲- تزئینات معماری دوره قاجار

این دوره عصر پیدایش نوآوری ها و اجرای اصول نوین در ساخت ابنیه می باشد که به پشتوانه قوانین ساختمان سازی دوره های پیشین و نیز نفوذ هنر غربی به هنر اصیل ایرانی، اصول، قواعد، قوانین و ابداعاتی در زمینه معماری به دست آمد که تزئینات معماری نیز از این نوآوری ها بی بهره نبود. تزئینات معماری عصر قاجار دارای ویژگی های منحصر به فردی است نظیر ازدحام بیش از حد نقش در کادر، تنوع بالای رنگ و اهمیت به آن بیش از ساختار اصلی طرح، تجمل گرایی، استفاده از نقوش و تزئینات غربی همچون دوره روکوکو و باروک بالاخص در اواخر دوره ناصری، استفاده از عناصر طبیعی همچون پرندگان و گل در نقوش و غیر هندسی اجرا کردن طرح ها. انواع تزئینات در این دوره: گچ بری، شیشه های رنگی، نقاشی های لندن کاری، استفاده از آجر تزئینی قالبی و تراش مخصوص دوره قاجار، ابنیه کاری، رسمی بندی و کاربرندی، انواع کاشی کاری بالاخص هفت رنگ و لعابه های رنگارنگ (محمد نژاد و همکاران، ۱۳۹۵)

۷-۳- کاشیکاری دوره قاجار

هنر تزئینات ساختمانی در دوره قاجار، نوعی بیان متفاوت به خود گرفت چرا که از یک طرف در خلق آثار هنری و تزئینات، نگاهی به مجموعه های غنی گذشته و تاریخی ایرانی- اسلامی دارد و از طرف دیگر، تحول جدید ارتباط با دنیای مدرن و عصر حاضر که پیوند ها و ارتباط های سهل تری را ایجاد کرده، به ویژه ارتباط با غرب و فرهنگ آن، باعث بروز پدیده های تازه در این هنر شده است. (کیانی، ۱۳۹۲) آغا محمد قاجار در سال ۱۲۱۰ تهران را به پایتختی انتخاب و تاجگذاری کرد. پادشاهان قاجاری در آن ثبات حاصل، فعالیت های ساختمانی را تجدید و تشویق کردند، بدیهی است که یکی از صناعات عمده وابسته به معماری، کاشی کاری بوده است. در نظر عموم کاشی کاری قاجار منحنی و مطرود به شمار آمده است، خصوصاً در مقایسه با مدرسه مادر شاه در اصفهان دوره صفویه که نمونه عالی و نهایی آن هنر شناخته شده بود، با این حال کاشی کاری در دوره قاجاریان باطل و بی بیان نماند، بلکه از درهم آمیختن سنت های فنی و طراحی با شمایلگری و نگاره گزینی سرزنده و شوق انگیز خود، حیات و حرکت تازه ای به آن هنر بخشید. (رضایی انور، ۱۳۹۹) در این دوره، به علت روابط با کشورهای غربی، تحولات فرهنگی و دانش های جدیدی در ایران شکل گرفت که تأثیر مستقیمی بر هنر و معماری گذاشت که از مهمترین آن ها می توان به اختراع و ورود فن عکاسی، ورود و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی، ورود کارت پستال های اروپایی به ایران اشاره نمود.

تأثیر فن عکاسی بر هنر و معماری قاجار: عکاسی را می توان یکی از اعجاب آورترین پدیده های سده نوزدهم دانست که تأثیرات شگرفی بر آرایه های بناهای دوره قاجار بر جا گذاشته است. این دانش جدید به دلیل ویژگی های منحصر به فردش که در آن زمان آرزوی بشر بود، بسیار مورد توجه همه به ویژه شاه و درباریان قرار گرفت. این فن در نگاره های ایران تأثیر فراوان داشت. چنان که در نگاره کاشی های این عصر، طرح هایی می بینیم که مانند پرتره عکاسی، از شخصیت های مهم مملکت و یا بناهای ساختمانی و برخی مناظر طبیعی و تصاویری از حیوانات است. چنان چه پیش از این برای تزئین بناها از تصاویر ابنیه و منظره هایی از طبیعت و حیوانات استفاده نمی شد. همین طور در قاب قرار گرفتن این تصاویر نیز خود حاکی از این تأثیر پذیری است، چون

همواره در تزئینات پیش از عصر قاجار، نقوش در حال گسترش مانند شاخ و برگ اسلیمی که در سطح گسترش پیدا می کردند، استفاده می شد و از طرف دیگر، نگاره ها دارای حالت واقع گرا شدند و اصول عمق میدان (پرسپکتیو) و سایه روشن در بسیاری از آن ها دیده می شود. همچنین سیاه و سفید بودن برخی نگاره ها، دلیلی دیگر است که نشان دهنده الگو برداری از عکس های آن دوره است. (شکل ۱) (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

شکل ۱: دورنمای گنبد و ایوان صحن نو حضرت معصومه در سال ۱۳۰۸ ه.ق. (ماخذ: بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

شکل ۲: تمبر دروازه قزوین تهران و احمد شاه قاجار وخوشه انگور (ماخذ: بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

شکل ۳: کارت پستال با طرح طاووس و با طرح دختر ارمنی (ماخذ: بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

تأثیر تمبر بر هنر و معماری دوره قاجار: آشنایی ایرانیان با تمبر، به عنوان یکی از مظاهر پست جدید از طریق کشورهای همسایه صورت گرفت. اولین کشوری که در آسیا به چاپ و نشر تمبر مبادرت ورزید، دولت ترکیه بود که تمبر را با نشان طغرایی عثمانی نقش داد و پس از آن ایران دومین کشور آسیایی بود که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه، گروهی از تهران برای تهیه و سفارش تمبر عازم پاریس شدند تا مقدمات تهیه نمونه هایی برای تمبر ایران را فراهم آورند. روند تغییر نقوش تمبرها اینگونه بود که ابتدا طرح شیر شمشیر به دست و خورشید در یک قاب دایره ای بود و به مرور تصویر پادشاهان دوره قاجار و سپس تصاویری از ابنیه های مهم همچون دروازه تهران، بر روی تمبرها نقش بست. (شکل ۲) (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

تأثیر کارت پستال بر هنر و معماری: یکی دیگر از عوامل مؤثر در تغییرات ایجاد شده در نگاره های ایران ورود کارت پستال های اروپایی به ایران بود. رواج این مرسولات پستی هم زمان با تحول در ارسالات پستی و فن عکاسی صورت گرفت. در تصاویری که بر روی این کارت ها چاپ می شد تصاویری از رجال و بزرگان، آثار تاریخی، مناظر شهری، مناظر طبیعی و حتی آثار نقاشی اروپایی به چشم می خورد، که به نظر می رسد تصاویر این کارت ها الهام بخش برخی از نقوش تزئینات بناهای معماری به خصوص، کاشی کاری دوره قاجار است. (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)

افزون بر این باید مذكر بود که در عهد قاجاری کاربری کاشی کاری محدود و متوقف به بنای مساجد و مزارها و بقاع و خانقاه ها مانند بلکه شامل کاخ ها و عمارت های اعیانی و دروازه تزئینی شهرها و نهادهای دولتی نیز گردید؛ که در آن صورت می توان تصویر کامل تر و تعادل یافته تری از نوع و کاربرد کاشی های تزئینی در عصر قاجار و از آن پس را به دست آورد. در ایام رونق و رواج نقاشی روی کاشی، به ویژه دوران حکومت ناصرالدین شاه قاجار تهران، مرکزی پر کشش برای جلب و جذب بسیاری از هنرمندان سنتی از جمله کاشیکاران چیره دست و توانمند شهرهای بزرگ شد. برخی هنرمندان با سابقه و صاحب تجربه به شوق عرضه و آشکاری ذوق و استعداد هنری شان راهی پایتخت شدند. (شکل ۳) (رضایی انور، ۱۳۹۹)

در دوره قاجار، کاشی کاری با استفاده از هفت رنگ طیف خورشید، مشهور به کاشی های هفت رنگ، زیبایی و ابتکار تازه ای در کاشی کاری به وجود آورده است. توسعه کاشی هفت رنگ را می توان ناشی از تحولات اقتصادی زمان دانست. این کاشی ها نقش و نگاره های فراوانی داشتند که از دوره روکوکو اسپانیا تأثیر پذیرفته بودند. در دوره قاجار، کاربرد شیوه کاشی هفت رنگ همراه رنگ آمیزی زیر لعاب روش غالب بوده است. از خصوصیات مهم کاشی های زیر لعابی دوران قاجار، تنوع رنگ، تنوع نقش ها، برجسته بودن و کاربردهای مختلف آن است. طیف رنگ ها گسترده بود و علاوه بر رنگ های استفاده شده در دوره های قبل، از رنگ های جدیدی نیز استفاده می شده است. تأکید هنر قاجار بر موضوعات مرسوم در هنر ایران باستان به منظور ایجاد اقتدار سیاسی شاهان قاجار با شاهان ایران باستان و مشروعیت بخشیدن به قدرت و حاکمیت در دوره است. (پنجه باشی و همکاران، ۱۳۹۷) تصاویر نقاشی شده روی کاشی در دوره قاجار در ادامه سنت های باستانی گذشته است و به تقلید از آن، در بهره گیری از موضوعات یاد شده، به علاوه با تأثیر پذیری از هنر های نو پای آن زمان، همچون عکاسی، چاپ سنگی، نقاشی روی کاشی، وارد مرحله جدیدی می شود. (سمانیان و همکاران، ۱۳۹۳)

۷-۳-۱- انواع کاشی کاری دوره قاجار

هنر کاشی کاری دوره قاجار، برای آثار مذهبی، بقاع متبرکه و مدارس علمیه، عموماً همان سبک و روش ارزشمند دوره صفویه بوده است، اما از سر ذوق معماران هنرمند این دوره، تحول کلی در نوع طرح در تمام شئون مختلف آثار معماری به وجود آمد. به خصوص برای منازل بیرونی و اندرونی و در مجموع کلیه بنا از هنر کاشی کاری، بهره نو و فراوان می برده اند. هنرمندان دوره قاجار، صاحب سنتی تکامل یافته در صنعت کاشیگری شده بودند که ضمن اشتغال، اجرای برنامه های ساختمانی حکام توسعه و کاربرد بیشتر یافت. (زمرشیدی، ۱۳۹۱) بنابراین انواع سبک و روش کاشی کاری در این دوره به شرح زیر می باشد:

کاشی معرق: در این نوع کاشیکاری از قطعات کوچک تراشیده شده تحت عنوان معرق کاری استفاده می شود (شکل ۴)

کاشی معرق گره اندر گره: پدیده شگرف هنر گره چینی از کاشی کاری در دوره قاجاریه، به وجود آوردن شاه گره بود که امروزه گره اندر گره نامیده می شود. (شکل ۵) (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

کاشی معلق: این کاشی که از ابعاد بسیار کوچک تهیه می شوند و از کنار هم قرار گرفتن این کاشی های بسیار کوچک، کار معلق انجام می شود. گاهی این کاشی ها با آجر ترکیب می شوند که از انبساط و انقباض کاشی ها در تغییر دما جلوگیری می کند. (شکل ۶)

کاشی مینایی: توسعه فن نقاشی با رنگدانه های معدنی بر روی بستر زیر لعاب موجب پیدایش تکنیک مینایی شد. (شکل ۷)

کاشی مقرنس: هنری است که ساخته شده از آجر، گچ و کاشی که در زیبا سازی بنا نقش مهمی ایفا می کند. (شکل ۸)

کاشی زرین فام: کاشی با لعاب زرین فام که از طرح هایی با رگه های نقش مایه ای سامانی و یا تک رنگ که جنس آن از خمیر سنگ (پودر ماسه سنگ کوارتزی) است. (شکل ۹)

کاشی هفت رنگ: این کاشی از کاشی های خشت یعنی چهارگوش نشأت گرفته و اندازه آن ۱۵ در ۱۵ سانتی متر است که در کنار یکدیگر قرار می دهند و نقش مورد نظر را روی آن رنگ آمیزی می کنند. (شکل ۱۰) (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۶)

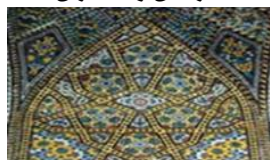
کاشی هفت رنگی نقش گل اناری: در این دوره با ابداع کاشی های هفت رنگی با نقش گل های بوته ای بزرگ و رنگ و لعاب «قرمز گل اناری»، پدیده جدیدی برای کاشی کاری ایران به وجود آمد. نمونه هایی از کاشی های بسیار دلنواز و زیبا را می توان در ازاره ایوان های مدرسه «ابراهیم خان» کرمان، تکیه معاون الملک کرمانشاه بررسی کرد. (شکل ۱۱) (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

کاشی چهره نگار: در این دوره، هنر کاشی پزی برای کاشی هفت رنگی با ابداع کاشی به رنگ های «کاهی و صورتی»، تحولی بود برای چهره و قامت نگاره های انسانی. به همین دلیل، روش نقاشی روی کاشی هفت رنگی، تکاملی بود بعد از دوره زندیه با موضوعات فراوانی همچون عشق و دلدادگی مانند «لیلی و مجنون». نگاره کاشی های از عشق های عرفانی، تعزیه از وقایع کربلا و جنگ های حق با باطل، رجعت نبی اکرم به آسمان ها، طبیعت، حیوانات، پرندگان، شکار، بزرگان، نظامیان و طبالان و شیپور چیان و بسیاری دیگر پدیده شگرفی از هنر

شکل ۴: کاشی معرق

(ماخذ: مجارشین و همکاران، ۱۳۹۶)

شکل ۵: شاه گره کاشی معرق، غرفه های مدرسه

سپهسالار تهران (ماخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۱)

شکل ۶: کاشی معلق

(ماخذ: سهیلی و همکاران، ۱۳۹۲)

شکل ۷: کاشی مینایی

(ماخذ: میش مست نهی، ۱۳۹۹)

شکل ۸: مقرنس کاری، عمارت مقدم

(ماخذ: کاتب و همکاران، ۱۳۹۷)

شکل ۹: کاشی زرین فام، عمارت مقدم

(ماخذ: کاتب و همکاران، ۱۳۹۷)

شکل ۱۰: کاشی هفت رنگ، عمارت مقدم

(ماخذ: کاتب و همکاران، ۱۳۹۷)

شکل ۱۱: کاشی گل اناری، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (ماخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۱)

شکل ۱۲: کاشی نگاره، شکارگاه، ازاره های حمام (ماخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۱)

شکل ۱۳: جزئیات کاشی هفت رنگی از مقرنس بندی مسجد حاج حسین نصیر الملک شیراز (ماخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۱)

شکل ۱۴: کاشی منقوش گود و برجسته زیر رنگی، مقبره قبر آقا تهران (ماخذ: جمالی و همکاران، ۱۳۹۱)

شکل ۱۵: مسجد سپهسالار (ماخذ: پنجه باشی و همکاران، ۱۳۹۴)

کاشی کاری، کاشی پزی و کاشی کاری بوده است. (شکل ۱۲) (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

کاشی هفت رنگی مقرنس: خلق کاشی های هندسی منظم و نامنظم به روش هفت رنگی با نقوش ریز و دلنشین و الوان و متنوع برای مقرنس بندی ها و طاسه سازی ها را می توان در مسجد حاج حسین نصیر الملک شیراز و موارد دیگر بررسی کرد. (شکل ۱۳) (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

کاشی لخت زیر رنگی: در این دوره، خلق کاشی های زیر رنگی منقوش گود و برجسته با شمشه بند رومی کشیده بر زمینه کاشی مربع و مربع مستطیل بزرگ، هنری نو با نقوش گوناگون و جدا از روش سلطان سنجرى به وجود آمد. عموماً زمینه این کاشی ها، فیروزه ای و نقوش برجسته آن، لاجوردی یا برعکس بوده است، حرکات نقوش حدوداً تکراری است. روش تهیه کاشی لخت زیر رنگی همان روش کاشی هفت رنگی است، با این تفاوت که پس از پخت کاشی هفت رنگی بر سطح آن لعاب شیشه داده می شده، دوباره کاشی به کوره برده شده و تا ۵۰۰ درجه حرارت داده می شود. این کاشی دارای شفافیت و جلای فوق العاده ای است. همچنین عمر این کاشی به مراتب بیشتر از کاشی هفت رنگی است. (شکل ۱۴) (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

کاشی قاز مقازی: در روش پخت کاشی های گلی قاز مقازی (گل باقلى) کاشی تک رنگ سفید ۱۵*۱۵ سانتی متری تا ۹۰۰ درجه پخته می شد سپس تا حدود ۱۲۰۰ درجه حرارت و با استفاده عمدی از چوب خشک و تم دار برای سوخت کوره سبب پیچش دود و دودزدگی کاشی شده و در نتیجه خال های بادمجانى بر سطح کاشی ظاهر می شد. این کاشی با رعایت بند و نصب لوزمربع برای سربینه حمام ها، قهوه خانه ها استفاده می شده است. (زمرشیدی، ۱۳۹۱)

۸- معرفی نمونه موردی ها

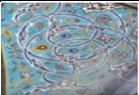
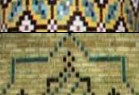
بررسی نمونه موردی ها از لحاظ موضوع نقوش به کار رفته در کاشی کاری بنا های مورد نظر انجام شده است.

۸-۱- مسجد سپهسالار تهران

این بنا متعلق به دوره قاجار می باشد و از نظر موقعیت جغرافیایی در میدان بهارستان واقع شده است و در قرن سیزدهم هجری در زمان سلطنت ناصرالدین شاه ساخته شد (شکل ۱۵)

بیشتر تزئینات این بنا متأثر از تحولات فرهنگی و اجتماعی زمانه قاجار است و شامل مجموعه ای تصویری از نقش های متنوع و مضامین ملی، مذهبی و تاریخی است که بر روی قطعات کاشی نقش بسته است. کاشی های این مسجد همچون رسانه ای تصویری فرهنگ، سنت، هویت و عقاید مذهبی مردم ایران را بازگو می کند. انواع کاشی کاری به کار رفته در بنا شامل: کاشی هفت رنگ، معلق، تک رنگ لعابدار و معرق می باشد که این نوع آخر به صورت اسلیمی، گره و برجسته در بنا به کار گرفته شده است. بیشترین کاشی در این بنا، کاشی هفت رنگ طیف خورشید می باشد. (پنجه باشی و همکاران، ۱۳۹۴) با بررسی در کاشی کاری مسجد، نقوش مختلفی در کاشی ها، در قسمت های مختلف دیده می شود که در جدول زیر تشریح می گردد (جدول ۱).

جدول ۱: انواع نقوش کاشی کاری مسجد سپهسالار تهران (ماخذ: نگارندگان)

نقوش		توضیحات	تصاویر
نقوش گیاهی	اسلیمی ختائی	چرخش خطوط اسلیمی و ختائی با خطوط ظریف صورت گرفته است.	
	خوشه انگور	این نقش برگرفته از کارت پستال ها، عکس ها و تمبرهای وارداتی الهام گرفته شده است.	
	کاسه بشقابی	علاوه بر نقش گل و گلدان، در این دوره که تحت تأثیر هنر غرب، به ویژه هنر روکوکوی غرب خاصه تزئینات آن هنر که در پرده ها، میلان، گچ بری باز نمود یافته و همچنین مکتب گل و مرغ شیراز نقشی به نام کاسه بشقاب سازی به وجود آمد.	
	گل و گلدان	نقوش گلدانی به صورت گلدان های پر گل روی کاشی دیده شده است.	
	منظره معماری	این نقوش از کارت پستال ها، تمبر ها و عکس های وارداتی الهام گرفته شده است.	
خطوط تزئینی	نقوش هندسی	غالب نقوش هندسی در مسجد سپهسالار پیچیده، پرکار و ظریف هستند، همچنین در بعضی نقوش هندسی، نقش گل ها به صورت انتزاعی و تجریدی به کار رفته اند.	
	کوفی بنایی	یکی از نکات مهمی که در تطبیق تصاویر خطوط کوفی بنائی در دوره قاجار باید بیان کرد این است که در کتیبه های دوره قاجار، نقطه به عنوان عنصر پر کننده صفحه به کار گرفته شده است.	
	خط نستعلیق	این خطوط با خط سفید درون زمینه لاجوردی نوشته شده و عناصر تزئینی اطراف آنها نیز همانند یکدیگر هستند.	

۸-۲- مسجد امام تهران (مسجد شاه)

شکل ۱۶: مسجد امام تهران
(ماخذ: سلطان زاده، ۱۳۸۴)

این مسجد از مساجد معروف تهران و از بناهای دوره فتحعلی شاه قاجار است که بنای آن در سال ۱۲۴۰ ه.ق به پایان رسیده است. نام فتحعلی شاه در پیشانی ایوان بزرگ و در قسمت قبله به خط نستعلیق نوشته شده است و نام ناصرالدین شاه قاجار، که در سال ۱۲۹۷ ه.ق دستور به انجام مرمت مسجد داد، در سردر جلوی خان شمالی مسجد دیده می شود. (شکل ۱۶) (سلطان زاده، ۱۳۸۹) جزئیات تزئینات کاشیکاری بکار رفته در بنا در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: انواع نقوش کاشی کاری مسجد شاه تهران (ماخذ: نگارندگان)

نقوش		توضیحات	تصاویر
نقوش گیاهی	اسلیمی و ختائی	نقش غالب با نقوش اسلیمی و ختائی_ عموماً با چرخش هایی با شاخه هایی نسبتاً ضخیم در زمینه های پر گل انتزاعی و تجریدی و گاه طبیعت گرا_ اغلب بر بستر آبی فیروزه ای، زرد و قرمز	
	گل و گلدان	گلدان ها با طرح گل های انتزاعی تحت تأثیر هنر غرب	
نقوش هندسی		نقوش تزئینی فرعی و استفاده کم_ ساده و کم تزئین_ استفاده از نقش گل به صورت انتزاعی	

نقوش	توضیحات	تصاویر
کوفی بنائی	استفاده فراوان_ ساده سازی و غلبه فرم بر مفهوم_ نقطه به عنوان عنصر پر کننده صفحه_ استفاده از تک رنگ	
خطوط تزئینی	استفاده کم	
ثلث	به صورت کشیده و ارتفاع زیاد_ زمینه خطوط ثلث عاری از تزئینات و به صورت خالص_ دشواری در خواندن_ خطوط به رنگ سفید در زمینه لاجوردی	

۸-۳- عمارت مسعودیه تهران

عمارت مسعودیه در میان باغ عمارت‌های واقع در محله دولت (تهران ناصری و بهارستان کنونی) قرار داشت. باغ عمارت مسعودیه به دستور مسعود میرزا، ملقب به ظل‌السلطان، فرزند ناصرالدین شاه، در ۱۲۹۵ هـ.ق و به سرکاری رضا قلی خان (ملقب به سراج الملک) در زمینی به وسعت حدود ۴۰۰۰ مترمربع و مرکب از بیرونی (دیوانخانه) و اندرونی و دیگر ملحقات بنا شده است. آنچه که امروز تحت عنوان باغ عمارت مسعودیه باقی مانده در واقع مشتمل بر نیمه غربی مجموعه، یعنی زمینی بالغ بر ۱/۵ هکتار مساحت است. این محل از سالهای ۱۲۹۰ هـ.ق به بعد، به مسعودیه شهرت یافت (شکل ۱۷) (پزشکی و همکاران، ۱۳۹۵)

شکل ۱۷: عمارت مسعودیه در بافت شهری (ماخذ: پزشکی و همکاران، ۱۳۹۵)

تزئینات کاشی کاری به کار رفته در مجموعه مسعودیه، اغلب در غالب کتیبه هایی با خط نستعلیق در سر در بناها و قاب های تزئینی واحدی متشکل از نقوش سنتی (اسلمی و ختایی)، نقوش انسانی، حیوانی، هندسی و اساطیری (ایران باستان) هستند که عموماً در دیوار نماهای اصلی بناها، لچکی های بالای سردرهای ورودی اصلی، لچکی های بالای پنجره های مشبک زیرزمین بناها و کفی طاقچه های پنجره های چوبی ارسی ها به کار رفته اند و با رنگ های لاجوردی، قرمز، بنفش، سبز، فیروزه ای، زرد، سیاه، بادمجانی، اکلیلی و مانند آن رنگ آمیزی شده و با روش و تکنیک کاشی هفت رنگ اجرا شده است. (پرکم و همکاران، ۱۴۰۲) دو نمونه بسیار ساده از تزئینات کاشی کاری در سطح دیوار نمای اصلی طبقه دوم عمارت سر در پیاده به کار رفته که با کاشی های مربع شکل کوچک، به صورت یک در میان (نقش شطرنجی)، در کنار قالب های آجری ساده بدون نقش قرار گرفته و با روش و تکنیک معلقی اجرا شده است. (رضایی انور، ۱۳۹۹). جزئیات تزئینات کاشیکاری بکار رفته در بنا در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳: انواع نقوش کاشی کاری عمارت مسعودیه (ماخذ: نگارندگان)

نقوش	توضیحات	تصاویر
نقوش گیاهی	پیچ و تاب های منظم، حرکت و گردش به دور خود_ پویا و متحرک	
گل و گلدان	گلدان ها با طرح ساده (بازگشت به گذشته)	
نقوش هندسی	به صورت گره چینی که با کنار هم قرار دادن دایره ها و ترسیم قطر ها و وتر های آن که شامل نقوش هندسی ساده، مرکب پیچیده و ترکیب شده با سایر اشکال	
خطوط تزئینی	خطوط به رنگ سفید در زمینه لاجوردی	
مناظر معماری	عناصر معماری	
مناظر طبیعی	اقتباس شده از تمبر ه، کارت پستال ها و عکس های وارداتی	

نقوش	توضیحات	تصاویر
شیر و خورشید	نقوش شیر و خورشید مفهومی نجومی به هزاره چهارم ق.م بر می گردد.	
نقوش جانوری	قرار گرفتن تصاویر در قاب مشخص (الهام گرفته شده از کارت پستال ها و تمبر های غربی)	
نقوش انسانی	استفاده از چهره انسان به همراه آمیزه ای از تزئینات اروپایی و مینیاتوری	

۸-۴- خانه مقدم تهران

خانه مقدم مربوط به اواخر دوره قاجار است که در سال ۱۳۷۹ به ثبت رسیده است. در آغاز، عمارتی بزرگ و مجلل و محل سکونت خاندان محمدتقی خان احتساب الملک از صاحب منصبان مشهور دربار قاجار بوده که بعد ها در اختیار محسن مقدم، استاد باستان شناسی دانشگاه تهران قرار می گیرد. از ویژگی های بارز این موزه همگون بودن نسبی فضای معماری با آثار تاریخی است. فضایی که با مساحتی برابر با ۲۱۱۷ مترمربع شامل ۳ حیاط بیرونی اندرونی و سرایداری است. این بنا شامل حیاط بیرونی، اتاق پذیرایی، حوضخانه، کارگاه، ساختمان اربابی، ایوان قاجار، گل خانه، دیوار تجدد، حوض ژاپنی، اندرونی، ایوان، اتاق قاجار (زمستانی)، اتاق نشیمن، ضلع شرقی حیاط و سرایداری است این بنای نخستین موزه دانشگاهی ایران است که در خیابان امام خمینی تهران واقع شده است. (شکل ۱۸) (کاتب و همکاران، ۱۳۹۰) جزئیات تزئینات کاشیکاری بکار رفته در بنا در جدول ۴ آمده است

شکل ۱۸: خانه مقدم (ماخذ: کاتب و همکاران، ۱۳۹۰)

جدول ۴: نقوش کاشی کاری خانه مقدم (ماخذ: نگارندگان)

نقوش	توضیحات	تصاویر
نقوش گیاهی	ترکیب گل و گلدان با گل های سرخ و زنبق و گاهای اسلیمی و ختائی	
خوشه انگور	ترکیب خوشه انگور با گل های سرخ و زنبق به صورت طبیعت گرا	
مناظر معماری	تصاویر در داخل قاب هایی مزین و پر پیچ و تاب نقوش اسلیمی. متأثر از تمبر ها و کارت پستال ها	
نقوش پرنده	استفاده از نقش طاووس و دیگر پرندگان، متأثر از گل و مرغ دوران صفویه و زندیه	
نقوش حیوانی	ترکیب نقوش انسان و حیوانات در لحظه شکار در داخل قاب با خطوط برجسته	
نبرد حیوانات	نقوش نبرد شیر با اژدها متأثر از داستان های کهن ایرانی	

نقوش	توضیحات	تصاویر
نقوش انسانی	واقعہ گرای استفاده از نقوش اساطیر و مشاهیر ایرانی و شخصیت های برجسته داستان ها و اشعار عاشقانه	
	پیکره سلاطین و رجال قاجار نمایش تغییر پوشش پادشاهان و رجال قاجار (تجملاتی و دور از سادگی) در قاب های برجسته	
	بانوی ایرانی تغییر در سبک و سیاق زندگی زنان در آواز خوانی در کنار مردان در اندرونی_ قرار گرفتن نقوش در داخل قاب ها با تناسبات دقیق	
	فرشته تغییر شکل نقش فرشته در این دوره نسبت به دوره های تاریخی و باستانی ایران (برهنه و متأثر از نماد فرشته با مفهوم اروپایی)	
مناظر طبیعی	خورشید ترکیب نقش خورشید با چهره بانوی قاجاری	
نقوش هندسی	به صورت تجریدی و انتزاعی_ الهام از دوره اسلامی	

۹-تحلیل یافته ها

جدول ۵: مقایسه نقوش کاشی کاری نمونه های موردی (ماخذ: نگارندگان)

نقوش کاشی کاری	مسجد سپهسالار	مسجد امام	عمارت مسعودیه	خانه مقدم
نقوش گیاهی	اسلمی و ختائی	*	*	—
	خوشه انگور	*	—	*
	کاسه بشقابی	*	—	—
	گل و گلدان	*	*	*
مناظر معماری				
نقوش هندسی				
خطوط تزئینی	کوفی بنائی	*	—	—
	نستعلیق	*	*	—
	ثلث	*	—	—
مناظر طبیعی				
نقوش جانوری	شیر و خورشید	—	*	—
	نبرد حیوانات	—	*	*
	پرند	—	—	*
	شکار	—	—	*
نقوش انسانی	واقعہ نگاری	—	—	*
	پیکره سلاطین و رجال قاجار	—	*	*
	بانوی ایرانی	—	—	*
	فرشته	—	—	*

تحلیل نمونه ها در جدول ۵ نشان می دهد که در مسجد سپهسالار که ساخت آن بعد از مسجد امام صورت گرفته است؛ موضوع نقوش کاشی کاری آن متنوع تر و بیشتر از مسجد امام می باشد. یعنی علاوه بر نقوش هندسی و گل های ختائی و

اسلیمی (معماری اسلامی)، گلدان (تحت تأثیر کارت پستال ها)، گل سرخ و زنبق (تحت تأثیر کارت پستال ها)، از مناظر معماری (تحت تأثیر تمبر ها و کارت پستال های غربی) و خوشه انگور و کاسه بشقاب (هنر شیراز) استفاده شده است. در کاشی کاری مسجد امام از شاخه های نسبتاً ضخیم پیچک های اسلیمی و گل های ختایی به صورت تجریدی، بیشتر استفاده شده که نشانگر ورود کمتر معماری غرب و ادامه شیوه اصفهانی می باشد ولی در مسجد سپه سالار از این نقش به صورت طبیعت گرا و کمتر بهره گیری شده است. نقوش غالب مسجد سپهسالار، هندسی می باشد در مقابل در مسجد امام بیشتر از نقوش پیچک های اسلیمی و گل های ختایی استفاده شده است. در مسجد امام علاوه بر خطوط کوفی بنایی و نستعلیق از خط ثلث استفاده شده است که در جریان جنبش های ملی گرایانه آن دوران، در مسجد سپهسالار از خط نستعلیق که کاملاً ایرانی می باشد و کمی از خط کوفی بنایی استفاده شده است. این در حالی است که تنوع موضوع و رنگ کاشی کاری عمارت مسعودیه و خانه مقدم به تناسب کاربریشان از مساجد ذکر شده بیشتر می باشد ولی در مقایسه دو بنای مسکونی با یکدیگر؛ در خانه مقدم از نقوش گل های ختایی و اسلیمی استفاده نشده و تنوع موضوع نقوش انسانی کاشی کاری در قالب بزم ها، رزم های حماسی و داستانهای اسطوره ای، پادشاهان و رجال بیشتر از عمارت مسعودیه می باشد همچنین از نقش خوشه انگور، مناظر معماری متعدد، نقش فرشته و نقش مایه خورشید در قالب چهره بانوی قاجار استفاده شده است که در عمارت مسعودیه رؤیت نشده است در عمارت مسعودیه از خط نستعلیق، مناظر طبیعی، نقش شیر و خورشید و نقوش پیچک های اسلیمی و ختایی استفاده شده است (جدول ۵)

۱۰- نتیجه گیری

کاشی کاری در دوره قاجار همانند تمام زمینه های هنری و معماری دچار تحول شد که این تحول از ورود فن عکاسی، تمبرها و کارت پستال هایی که از غرب به ایران ورود کرده بودند، نشأت گرفت. در این دوره علاوه بر استفاده از فنون سابق کاشی کاری، کاشی هفت رنگ، توسعه و تعالی پیدا کرد. کاشی های هفت رنگ به صورت برجسته و با کیفیت ماندگاری بیشتر نسبت به دوره های پیشین تولید شد، همچنین نقوش آن از حالت تجریدی و انتزاعی به حالت طبیعت گرایانه سوق پیدا کرد. تنوع رنگ و موضوع نقوش در کاشی ها بیشتر از دوران پیش شد. از بررسی نمونه های موردی در این دوره می توان نتیجه گرفت که نقوش گل و گلدان و نقوش هندسی در هر چهار بنا به کار برده شده است. در راستای دستیابی به هدف کلی این مقاله که استفاده از نقوش مشترک کاشی کاری این چهار بنا در اماکن عمومی و خدماتی شهر تهران مانند پارک ها، ایستگاههای مترو و اتوبوس، پل ها، میادین می باشد، می توان گفت که به کار گیری نقوش انسانی در قالب داستانهای اسطوره ای و مشاهیر، نقوش هندسی، نقوش گیاهی انتزاعی و طبیعت گرا، مناظر معماری در قالب معرفی آنها به عموم مردم، نقوش حیوانی در قالب موضوع متناسب با کاربریشان، علاوه بر زیبا سازی جداره های شهری، باعث ایجاد ارتباط بیشتر مردم با فرهنگ باستانی خودشان می شود و همچنین تأثیرات روحی و روانی مثبتی در تعاملات مردم شهر تهران خواهد گذاشت.

منابع

۱. بمانیان، محمدرضا. مؤمنی، کوروش. سلطان زاده، حسین. ۱۳۹۰. (بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد- مدرسه های دوره قاجار). فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۱۸.
۲. پرکم، حدیثه. شیخی، علیرضا. ۱۴۰۲. (تحلیل تزئینات معماری عمارت مسعودیه در تهران عصر قاجار). فصلنامه علمی دانشگاه الزهراء، مقاله پژوهشی شماره دهم.
۳. پزشکی، زهرا. زندادودی، عسل. شیخی نارانی، هانیه. ۱۳۹۵. (مطالعه تزئینات کاشی کاری عمارت مسعودیه). پایان نامه دکتری، گروه باستان شناسی.
۴. پنجه باشی، الهه. خدادادی دهکردی، ساناز. ۱۳۹۴. (مطالعه کاشی ها و کتیبه های مسجد- مدرسه سپه سالار). پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد، گروه هنر، دانشگاه آزاد تهران واحد مرکزی.
۵. پنجه باشی، الهه. دولاب، فاطمه. ۱۳۹۷. (مطالعه ویژگی و ساختار نقوش سردر بناهای کاشی کاری شده در شیراز در دوره قاجار). فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۴۸.
۶. جمالی، شادی. مرائی، محسن. ۱۳۹۱. (بررسی تطبیقی تزئینات کاشی کاری در معماری مساجد دوره های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری). فصلنامه هنر های تجسمی و کاربردی، شماره ۸۱.
۷. رضایی انور، مریم. ۱۳۹۹. (بررسی طرح در کاشی کاری دوره قاجار در تهران، مطالعه موردی: کاخ موزه گلستان). نشریه علمی تخصصی شباک، سال ششم، شماره ۳.
۸. زمرشیدی، حسین. ۱۳۹۱. (سیر تحول کاشیکاری در آثار معماری دوره صفویه تا امروز). فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۲.
۹. سلطان زاده، حسین. ۱۳۸۹. (مسجد امام خمینی در تهران). معماری و فرهنگ، شماره ۴۲.

۱۰. سمانیان، صمد. میرعزیزی، محمود. فیروزآبادی، ابوالفضل. ۱۳۹۳. (بررسی مضامین تصویری کاشی های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان). هنرهای زیبا، شماره اول.
۱۱. سهیلی، جمال الدین. قراخانی، فهیمه. ۱۳۹۲. (مطالعه تطبیقی مفاهیم به کار رفته در نقوش و خطوط کاشی کاری مساجد دوره قاجاریه). پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد، گروه معماری، دانشگاه آزاد قزوین.
۱۲. شاطری وایقان، امید. دبدبه، محمد. ۱۳۹۸. (ساختار معماری خانه های تاریخی ایران؛ دوره قاجار). فصلنامه علمی تخصصی معماری سبز، سال پنجم، شماره ۵.
۱۳. علیزاده مجارشین، رضا. سعادت، داود. ۱۳۹۶. (جایگاه تزئینات و نقوش کاشی کاری در مساجد). نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان.
۱۴. کاتب، فاطمه. اسکویی، گلاره. ۱۳۹۷. (بررسی تطبیقی الگو برداری ایرانی و اروپایی مآب در کاشی کاری معماری عصر قاجار، مطالعه موردی: کاخ گلستان، موزه مقدم و آینه خانه عمارت مفخم). پایان نامه دکتری دانشکده هنر دانشگاه الزهرا تهران.
۱۵. کمالی، محمدرضا. ۱۳۸۹. (بررسی معماری دوره قاجار). پرتال جامع علوم انسانی، سال پنجم، شماره ۴.
۱۶. کیانی، مصطفی. ۱۳۹۲. (جایگاه هنر آجر کاری تزئینی در معماری دوره پهلوی اول). نشریه هنر های زیبا، دوره ۱۸، شماره ۱.
۱۷. محمد نژاد، شهرزاد. سلطان زاده، حسین. ۱۳۹۵. پژوهشنامه قوانین سنجش ملی معماری و شهرسازی.
۱۸. مؤمنی، کوروش. مسعودی، زهره. ۱۳۹۶. (بررسی فرم و نقش گلدان در مسجد- مدرسه های قاجار در قیاس با مدارس صفوی، با تأکید بر نقوش مسجد مدرسه سپهسالار). فصلنامه علمی ترویجی پژوهش هنر، سال هفتم، شماره چهاردهم.
۱۹. مؤمنی لند، مهناز. چیت سزایان، امیر حسین. ۱۳۹۶. (نگاهی بر عناصر نمادین کاشی نگاره های قاجار کرمان). فصلنامه علمی- ترویجی نگارینه هنر اسلامی، دوره سوم، شماره یازدهم.
۲۰. میش مست نهی، مسلم. مرتضوی، محمد. ۱۳۹۹. (بررسی فنی، تاریخی و دسته بندی تزئینات زرآراسته در کاشی های دوران اسلامی ایران). مطالعات باستان شناسی، دوره ۱۲، شماره ۱.
۲۱. نکوئی مهر، فاطمه. سلطان زاده، حسین. میرشاهزاده، شروین. ۱۴۰۱. (مطالعه تطبیقی نقوش غربی و ایرانی عمارت های دوره قاجار، مورد پژوهشی: عمارت باغ عقیف آباد شیراز). نشریه مطالعات هنر اسلامی، مقاله پژوهشی شماره ۴۸، دوره ۱۹.
۲۲. ورمقانی، حسنا. ۱۳۹۷. (تحلیل شکلی و محتوایی و خاستگاه هنری آرایه ها در خانه های شهری و روستایی گیلان). فصلنامه علمی- ترویجی پژوهش هنر، سال هشتم، شماره شانزدهم.

